ئىبنى باتتۇتا (1333) نىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت قانداق يازما يادىكارلىق

ئى. ئىبراھىموۋ

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ XIII ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ ۋەيران بولغان قىسمەن جايلىرى ئەسلىگە كەلدى. لېكىن ئەرەب ساياھەتچىلىرىدىن ئۇ يەرلەرگە بارغانلار ۋە XIV ئەسىردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەر ناھايىتى ئاز. ئىبنى باتتۇتا ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ نۇرغۇن ئىشلارنى كۆرگەن ۋە بۇ ئىشلارنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىنى خاتىرىلىۋالغان. ئىبنى باتتۇتا ئۆزىنىڭ ئەھمىيەتلىك دوكلاتىنى ئۆز ۋاقتىدا يەرلىك يىلنامىلارغا كىرگۈزۈلمىگەن ماتېرىياللار بىلەن تولۇقلىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭ مەلۇماتىغا بولغان قىزىقىشى تېخىمۇ كۈچەيگەن. ئۇ ۋېنىتسىيەلىك ماركو پولو (1256 — 1323) دىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان. ئۇ مۇسۇلمان بولغانلىقى ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى رايونلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇ جايلاردىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەپسىلاتلىرىنى خېلى ياخشى ئىگىلىگەن. ئىبنى باتتۇتانىڭ خاتىرىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئوبيېكتىپ ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ئۈچۈن ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بەرگەن.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئىبنى باتتۇتانىڭ ئەسىرىگە نىسبەتەن بىر مەزگىل شۈبھىلىنىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇشى كىشىلەرنىڭ ئۇنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىشىغا توسالغۇ بولدى. بەزى تەقرىزچىلەر ھەتتا ئىبنى باتتۇتانىڭ ساياھىتىنىڭ راستلىقىنى، ئۇنىڭ جۇڭگو ۋە باشقا دۆلەتلەرگە بارغانلىقىدەك ئەمەلىيەتنى ئىنكار قىلدى. ئەمما دۇنيا مىقياسىدا شەرقشۇناسلىقنىڭ، جۇغراپىيە تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىبنى باتتۇتانىڭ دوكلاتىنىڭ «مىڭبىر كېچە» دىكى «شەدىربات مورخۇت» ھېكايىسىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىغا. دوكلاتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى خىيالىي نەرسە بولماي، ئاپتورنىڭ ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ھەقىقىي ئەھۋا-

لىنى بىۋاستە كۆزەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىگە ئىشەنىدى. ئىلمىي باھار ياۋروپادىكى بەزى شەرقشۇناسلارنىڭ ئىبنى باتتۇتاغا بولغان ئىشەنچىسىنى تامامەن ئەسلىگە كەلتۈردى. مەسىلەن، ئۇنىڭ مالدىۋى ئارىلى توغرىسىدىكى دوكلاتى ياۋروپالىق بىرىنچى ساياھەتچىنىڭ مەلۇماتىدىكى تەپسىلاتلارنى دەلىللىدى. ئۇ مەلۇماتتىكى بايانلار ئافرىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا ئالاقىدار ئىدى. گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس كىبروكلىمان ماركوپولو ۋە ئىبنى باتتۇتانىڭ مەلۇماتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، ماراكەشلىك ساياھەتچى ئىبنى باتتۇتانىڭ مەلۇماتى خېلى توغرا ئىكەن دەپ ھېسابلىغان. گوللاندىيىنىڭ ئەرەب تىلى مۇتەخەسسىسى س. خيۇرگرېنيې ئىبنى باتتۇتانىڭ سۇماترا ئارىلى توغرىسىدىكى بايانىدىمۇ كىشىلەرنى گۇمانلاندۇرغىدەك مەسىلىنىڭ يوقلىقىنى قەيت قىلىدۇ. ئى. بۇ. كراچكوۋسكى: «ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ مەلۇم قىسىملىرىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلغاندىلا، ئۇنىڭ دوكلاتىنىڭ راس ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچىنى يەنىمۇ كۈچەيتكىلى بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

ئىبنى باتتۇتانىڭ خارەزم، بۇخارا، سەمەرقەنت، پۈتكۈل ماۋارا ئۇننەھر، قىپچاق دالاسى، ساراي ۋە قىرىم توغرىسىدىكى؛ مەدەنىيەت، ئىقتىسادتوغرىسىدىكى؛ ھەر قايسى سۇلالىلەر ۋە ھۆكۈمران گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر توغرىسىدىكى؛ دىنىي ئېتىقادنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رولى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى ناھايىتى مول ۋە مۇھىم. ئۇنىڭ ئەسىرى خۇددى ئۆزگىچىلىككە ئىگە رەڭدار بىر پارچە سۈرەتكە ئوخشايدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇ بۈگۈنكى كۈنگىچە رۇس تىلىغا (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا مىللىي تىل - يېزىقلارغا) تولۇق تەرجىمە قىلىنمىدى، مەخسۇس تەتقىقات ئوبيېكتىمۇ قىلىنمىدى.

بىز بۇ ماقالىمىزدا ئىبنى باتتۇتانىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ساياھەت لىنىيىلىرىنى ئاددىيغىنە بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ خارەزم، سەمەرقەنت، ماۋارا ئۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بەزى جايلىرى توغرىسىدىكى مۇھىم بايانلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز، بۇنىڭدىن مەقسەت ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەھمىيىتىنى تونۇشتۇرۇش.

ئىبنى باتتۇتانىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئابدۇللا ئەل لەۋەتتى ئاتتىنج. ئۇ ماراكەشنىڭ تانژېر دېگەن يېرىدە قانۇن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى بىر مۇسۇلمان ئائىلىسىدە ھىجرىيە 703 - يىلى (1304 - يىلى) دۇنياغا كەلگەن. ياش ئىبنى باتتۇتا ئوقۇشىنى تاماملىماي تۇرۇپلا، شۇ چاغلاردا

ئەۋج ئالغان ساياھەت ئىشلىرىغا قىزىقىپ قالىدۇ. 22 يېشىدا يەنى ھىجرىيە 725 - يىلى (1325 - يىلى) مەككىگە تاۋاپ قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇ تانژېردىن يولغا چىقىپ پۈتكۈل ئافرىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بويلاپ ئالېكساندىرىيە ۋە قاھىرەگە بارىدۇ. 1326 - يىلى ئۇ يەردىن يولغا چىقىپ پەلەستىن، سۈرىيەدىن ئۆتۈپ، مەككىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن يەنە بەسرە ئارقىلىق ئىرانغا بارىدۇ ۋە شىراز شەھىرىدە تۇرۇپ ئۇ يەرنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى خاتىرىلەيدۇ. كېيىن يەنە مېسوپوتامىيە، كۇفە، باغدات ۋە مۇسۇل قاتارلىق جايلاردا ساياھەتتە بولىدۇ. 1328 - يىلى ئۇ 2 - قېتىم مەككىگە بېرىپ ئىككى يىل تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە ئەرەبىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىنى ساياھەت قىلىدۇ ۋە 3 - قېتىم مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئۇ سۈرىيە، ئىران، ئىراق ۋە ماليۇ، ئازىيۇ ئارقىلىق دەشتى قىپچاق ۋە كونىستانتىنوپوللارغا بارىدۇ. كېيىن ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا قايتىدۇ ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئۆزبېكخان (1312 — 1340) نىڭ پايتەختى ساراي بەركەدە تۇرىدۇ. ساياھەتچى ئۇ يەردىن يەنە خارەزم ۋە ماۋارا ئۇننەھرگە بارىدۇ. خېلى ۋاقىتتىن كېيىن ئىبنى باتتۇتا خۇراسان ۋە ئافغانىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدۇ. ئۇ چاغدا ھىندىستاننىڭ زېمىنى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىلكىدە ئىدى. باتتۇتا دېھلىدە ئىككى يىل تۇرۇپ ھاجى بولىدۇ. كېيىن ھىندىستان سۇلتانى ئۇنى جۇڭگوغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ. باتتۇتا كېمە بىلەن مالدىۋى ئارىلىغا بېرىپ، ئۇ يەردە ھاجىلىق قىلىپ بىر يېرىم يىل تۇرۇپ قالىدۇ. كېيىن ئۇ يەنە سەيلونغا بارىدۇ ۋە ئۇ يەردىن كېمە ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىدۇ. 1347 - يىلى ئۇ ئىران، مېسوپوتامىيە، سۈرىيە، پەلەستىن ئارقىلىق مىسىرغا بارىدۇ ۋە مەككىنى 4 - قېتىم ھەج قىلىدۇ. 1349 - يىلى ئىبنى باتتۇتا ۋەتىنى ماراكەشكە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدىكى ماراكەشنىڭ ھۆكۈمرانى مارىنىد سۇلالىسىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق پادىشاھى ئەبۇئىنان پارس (1318 — 1358) ئىدى. ئىبنى باتتۇتانىڭ ساياھىتى تېخى ئاخىرلاشمىغانىدى. 1352 - يىلى ئىبنى باتتۇتا ئەبۇ ئىناننىڭ بۇيرۇقى بويىچە سودانىنىڭ غەربى ئارقىلىق مالىغا بارىدۇ. ئۇ تىمبۇكتقا بېرىپ، ئاندىن شەرققە قاراپ مېڭىپ تاگاددىغا بارىدۇ. 1353 - يىلىنىڭ ئاخىرى، فېسقا قايتىپ كېلىپ، قالغان ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزىدۇ. ئىبنى باتتۇتا 770- يىلى (1368 — 1369) يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. يەنە بىر خىل گەپتە 779 (1377) - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن دېيىلىدۇ.

ئىبنى باتتۇتا 30 يىلدەك ساياھەت قىلىش داۋامىدا شۇ دەۋردىكى پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىنى: ئافرىقا، ئاسىيا، ھىندىستان ۋە شەرقىي ياۋروپا —

ئاتلانتىك ئوكيان بويىدىكى تانژېردىن خانبالىق — جۇڭگونىڭ پايتەختىگىچە، ۋولگا دەرياسى بويىدىكى سارايى بەركەدىن تىمبۇكتۇغىچە بولغان جايلارنى كېزىپ چىقتى، ئۇنى ساياھەت قىلغان دۆلەتلەرنىڭ سانى جەھەتتە ئوتتۇرا ئەسىردىكى بۈيۈك ساياھەتچى دېيىشكە بولىدۇ. ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ مۆلچەرىسىچە، ئىبنى باتتۇتا 75 مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇساپىنى كېزىپ چىققان.

ئىبنى باتتۇتا ماراكەشكە قايتقاندىن كېيىن مارىنىد دۆلىتىنىڭ خانى ئەبۇ ئىنان پارسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە بىلىمگە توشقان مىرزىبەگ مۇھەممەت ئىبنى جۇزائىيە ئەلى كابىر ئۇنىڭ بايانلىرىنى رەتلەپ چىققان. ئۇ مىرزىبەگ ھۆججەتلەرنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش بىلەنلا شۇغۇللىناتتى. 1355 - يىلى 12 - ئايدا رەتلەش ئىشى ئاخىرلاشتى. جۇزائىيە ئۇنى يەنىمۇ پىششىقلاپ ئىشلەپ 1356 - يىلى 2 - ئايدا «چەت مەملىكەتلەردە كۆرگەن ئاجايىپ ئىشلار» دېگەن نام بىلەن كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقتى.

ئىبنى باتتۇتانىڭ ئەسىرى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپاغا تارقالدى. ئۇ ۋاقىتتا تارقالغىنى ئىبنى باتتۇتانىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ كىچىكلىتىلگەن نۇسخىسى ئىدى. «كىچىكلىتىلگەن نۇسخا» نىڭ تۇنجى مۇكەممەل نۇسخىسىنى سامۇئىل. لى 1829 - يىلى «ئىبنى باتتۇتانىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ كېمبىرىج ئاممىۋى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان، كىچىكلىتىلگەن ئەرەبچە قول يازما نۇسخىسىدىن قىلىنغان تەرجىمىسى ۋە تەرجىمانىنىڭ تەپسىلىي باھاسى» دېگەن نام بىلەن ئېلان قىلدى.

فرانسىيە ئالجىرىيەنى بېسىۋالغاندىن كېيىن پارىژدىكى خەلق كۇتۇپخانىسى «ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ بەش خىل ئەرەبچە قول يازما نۇسخىسى ۋە ئىبنى جۇزائىيەنىڭ قىسمەن قول يازمىلىرىنى يىغىپ ساقلىغان. فرانسىيە شەرقشۇناسى ش. دېفرېمېرى بىلەن ب. ر. سانگىنېتتىلار 1853 — 1858 - يىللاردا مۇشۇ قول يازمىلار ئاساسىدا ئەرەبچە ئەسلىي ئورگىنالىنىڭ پۈتكۈل تېكىستى ۋە فرانسۇزچىغا قىلىنغان تەرجىمە نۇسخىسىنى مۇكەممەل تۆت توملۇق ئەسەر قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭغا ئىزاھات ۋە مول مەزمۇنلۇق مۇقەددىمە قوشقان. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ياۋروپادا «ساياھەت خاتىرىسى» نى باشقا تىللار بىلەن تەتقىق قىلىش ۋە تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئاساس سېلىپ بەردى.

ھازىر كىشىلەر ئىبنى باتتۇتا ۋە ئۇنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» گە ئالاقىدار نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى. مەزكۇر «ساياھەت خاتىرىسى» ھازىر لاتىن، پور-

توگالىيە، نېمىس، شۋېت، ئىتالىيان، پولەك، چېخ، تۈرك، پارس تىللىرىدا تەرجىمە قىلىندى. ئۇنىڭ بىر قىسمى رۇسچىغە ۋە دۇنيادىكى باشقا تىل - يېزىقلارغا تەرجىمە قىلىندى. 1958 — 1962 - يىللىرى خ. گىببۇ ئىبنى باتتۇتانىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ تەرجىمە نۇسخىنى باشقا تەرجىمە نۇسخىلار ئىچىدىكى ئەڭ توغرا تەرجىمە نۇسخا دېيىش مۇمكىن. خ. گىببۇ 30 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ «ساياھەت خاتىرىسى» نى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن گۇمانلىق جايلارنى، كىشىلەر ئۇزاقلارغىچە توقۇلما دەپ ھېس قىلغان تەرەپلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ئۇنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان.

بۈگۈنكى كۈندە ئىبنى باتتۇتانىڭ بايانىنىڭ مۇھىملىقى تولۇق ئايان بولدى. ئىبنى باتتۇتانىڭ مەلۇماتى دۇنيانىڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقى بولۇشتەك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ بايانلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ۋە پايدىلىق. چۈنكى ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى زاماندىكى ئەھۋالىنى ئۆزكۆزى بىلەن كۆرۈپ مەلۇمات قالدۇرغان كىشى. ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتى ھېلىمۇ خېلى ياخشى يازما يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم جەھەتتىن ئالغاندا بىردىنبىر تارىخىي شاھىددۇر.

ئىبنى باتتۇتانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى ساياھەت خاتىرىسى خارەزمنى بايان قىلىشتىن باشلىنىدۇ. خۇددى ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، XIV ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بايانلىرى بىردىنبىر شاھىدتۇر. ئىبنى باتتۇتا خارەزمنىڭ پايتەختىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ. «...... بۇ بىر ئىنتايىن ھەشەمەتلىك، ئىنتايىن كۆركەم، ئىنتايىن زور بولغان تۈرك شەھىرى ئىكەن. ئۇنىڭ تولىمۇ چىرايلىق بازارلىرى، ئازادە كوچىلىرى بار ئىكەن. تاشقى كۆرۈنۈشى كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدىكەن. ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، گويا دېڭىز دولقۇنىدەك ئايىنام - تاشقىنلىقتا چۆمگەنىكەن. بۇ شەھەرگە ئۆزبېك سۇلتانى ئەۋەتكەن ئەمىر قۇتلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىق قىلىدىكەن. ئەمىر مەدرىس ۋە ئىمارەتلەرنى سالدۇرغانىكەن. مەسچىتلەر بولسا ئۇنىڭ دىنغا ئىخلاسمەن ئايالى تۇرابېك خاتۇن تەرىپىدىن سالدۇرۇلغانىكەن. خارەزمدە بىر شىپاخانە بولۇپ، ئۇنىڭدا نەسىبىي جەمەتىدىن چىققان سۇرىيىلىك بىر دوختۇر ئىشلەيدىكەن. ئۇ سۇرىيىنىڭ ساخيۇن دېگەن يېرىدىن كەلگەنىدەك قىلىدۇ».

خارەزمنىڭ ئاھالىسى توغرىسىدا ئىبنى باتتۇتا مۇنداق دەيدۇ: «مەن دۇنيادا خارەزملىقلاردەك ئاقكۆڭۈل، ئالىيجاناپ، ياقا - يۇرتتىن كەلگەنلەرگە مېھماندوست-

لۇق قىلىدىغان خەلقلەرنى ئۇچراتمىغانىدىم».

ساياھەتچى يۇقىرىقىلارغا ئۇلاپلا ئامۇ دەرياسىغا دائىر بەزى ئەھۋاللارنى بايان قىلىدۇ: «بۇ جەننەتتىن باشلانغان تۆت دەريانىڭ بىرىدۇر، بۇ دەريا ۋولگا دەرياسىغا ئوخشايدۇ. قىشتا بەش ئاي مۇز تۇتۇدۇ، كىشىلەر ئۈستىدە ماڭالايدۇ، ئەگەر كىمدە - كىم ئەمدىلا مۇز قېتىشقا باشلىغان چاغدا مۇز ئۈستىدە ماڭسا، شۇ كىشى پالاكەتكە ئۇچرايدۇ. يازدا كېشىلەر كېمىگە ئولتۇرۇپ تېرمىزغا كېلىپ ئۇ يەردىن ئارپا، بۇغدايلارنى توشۇپ كېتىدىكەن، سۇنىڭ ئېقىشى بويىچە ماڭسا تېرمىزغا 10 كۈندە بارغىلى بولىدىكەن».

ئىبنى باتتۇتا خارەزمنىڭ مەركىزىگە كەلگەندە، دەسلەپتە شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرغان. ئۇنىڭ بىر سەپەرداشى باش ھاجى سادىر ئەبۇ ھاپىس ئۆمەر ئەل بەكرى بىلەن كۆرۈشۈشكە بارغان. ئۇ ساياھەتچىنىڭ كەلگەنلىكىگە دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «... ھاجى كېلىپ ئىبنى باتتۇتانى كۈتۈۋالدى ۋە (سىلەر كۈندۈزى شەھەرگە كىرەلمەيسىلەر، مەن ياردەمچىم شىر ئەلى ئىسلامىنى سىلەرنىڭ يېنىڭلارغا ئەۋەتەي، سىلەر ئۇنىڭ بىلەن يېرىم كېچىدە شەھەرگە كىرىڭلار) دېدى، بىز دېگىنىدەك قىلدۇق». ئىبنى باتتۇتا مۇنداق دەيدۇ: «بىز يېڭى مەدرىس ئىچىدە ياتتۇق. ئىلگىرى بۇ يەردە ئادەم ياتمىغانىكەن. بامدات نامىزىدىن كېيىن ھاجى شەھەرنىڭ بىر توپ مۆتىۋەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ بىزنىڭ قېشىمىزغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەۋلانە خومامىددىن، مەۋلانە زەينىددىن ئەل مەقدىسى، مەۋلانە رىدايىددىن يەھيا، مەۋلانە فادلاللاخ ئاررىداۋى، مەۋلانە جالالىددىن ئەل ئىمادى ۋە مەۋلانە شەمسىددىن ئەسسانجارى ھەم خارەزم ئەمىرىنىڭ ئىمامى قاتارلىقلار بار ئىكەن. ئۇلار ئادالەتنى خېلى ياقلايدىغان، كىشىلەرنى قايىل قىلىدىغان كىشىلەر ئىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇتازىلىتېك مەزھىبىدىكىلەر بولسىمۇ بۇنى ئاشكارلىمايدىكەن، چۈنكى ئۆزبېك سۇلتانى ۋە بۇ شەھەرنىڭ ئەمىرى قۇتلۇق تۆمۈر سۇننىي مەزھىبىدە ئىكەن». ئىبنى باتتۇتا باشلىقلارغا مۇتازىلىتېك مەزھىبىنىڭ ئەقىدىلىرى كەڭ تارقالغان بولسىمۇ ۋەزىپە ئۆتىگۈچىلەر سۇننىيلەر مەزھىبىنىڭ دىنىي قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدىكەن، دېگەننى ئۇقتۇرۇپ قويماقچى بولىدۇ.

ئىبنى باتتۇتا قوشۇمچە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: خارەزمدە دىننى تەرغىپ قىلىدىغان، دىننى مەدھىيىلەيدىغان بىر گۇرۇھ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كاتتىلىرى مەۋلانە زەينىددىن ئەل مەقدىسى بىلەن مەۋلانە خوسامىددىن ئەل ماشاتى بولۇپ، كېيىنكىسىنى دۇنيا بويىچە زوكۇنچى تۆت دىن تارقاتقۇچىنىڭ بىرى دېيىش مۇمكىن».

خارەزم ئەمىرىنىڭ ئىبنى باتتۇتانى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئەمىرنىڭ ئوردىسىدا دائىر ئەھۋاللارنى ئىبنى باتتۇتا مۇنداق دەپ تەپسىلىي تەسۋىرلەيدۇ:

«قۇتلۇق ئەمىر، تۆمۈر ئۇلۇغ زات. ئۇنىڭ ئىسمى ئىنتايىن ئېسىل تۆمۈر قورال دېگەن مەنىدە. ... بۇ ئەمىر بۈيۈك ئۆزبېك سۇلتانى مۇھەممەتنىڭ ئانا جەمەت بىر نەۋرە ئۇكىسى شۇنداقلا مۇھەممەتنىڭ ئەمىرلىرىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ئەمىرلىرىدىن بىرى. ئۇ خۇراساننىڭمۇ ۋالىيسى. ئۇنىڭ ئوغلى خارۇنبېك يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان سۇلتاننىڭ قىزىنى ئالغان ... ئۇنىڭ خوتۇنى تۇرابېك خاتۇننىڭ ئاقسۆڭەكلەر جەمەتىدىن ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان ...

بىز ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئىچى ئاساسەن ياغاچتىن ياسالغان چوڭ مېھمانخانىسىغا، ئۇندىن كېيىن كىچىك مېھمانخانىسىغا كىردۇق. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ياغاچتىن ياسالغان گۈمبەز بار ئىكەن. تاملىرى رەڭگا-رەڭ توقۇلمىلار بىلەن زىننەتلەنگەن، تۇرۇسىغا سېرىق تاۋار-دۇردۇن يېپىشتۇرۇلغانىكەن .....»

ئىبنى باتتۇتانىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن، موڭغۇللارنىڭ بېسىپ كىرىشى ۋە ھۆكۈمرانلىقى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ۋەيران قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە خارەزم ئاساسەن ئەسلىگە كېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ زور مەدەنىيەت، سودا ۋە ئىقتىسادىي مەركىزىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ ئوتتۇرا شەرق، يېقىن شەرق ۋە يىراق شەرقتىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ نۇرغۇن مەھسۇلاتلىرى ئارقا-ئارقىدىن توشۇپ كېلىنگەچكە، خارەزم نۇرغۇن خەلقئارا سودا كارۋانلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. شەھەرگە كىرمەكچى بولغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ساياھەتچىلەر ياكى چەت ئەل سودا كارۋانلىرىنىڭ كەينىدە تۇرۇشى كېرەك ئىكەن. ئەمما ئادەم كۆپ ئەھۋالدا شەھەر قوۋۇقى ۋە تاموژنا خادىملىرى ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەيدىكەن. ھەركۈنى شەھەردە رېتى بويىچە سەپراس بولغانلارلا شەھەرگە كىرەلەيدىكەن. دەل شۇ چاغدا خارەزمنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارى ھاجى ئىبنى باتتۇتا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تاڭ ئەندىلا سوزۇلغان چاغدا شەھەرگە كىرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ساياھەتچىنىڭ ئەمىرى ئەمىر قۇتلۇق تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئايالى تۇرابېك خاتۇن توغرىسىدىكى بەزى ئەھۋاللارنى بايان قىلغانلىقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلار شەھەرنىڭ ئاۋاتلىشىشى، شەھەر ئەس-

لەھەلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەھەتتە. شۇنىڭدەك ھەر قايسى رايونلارنىڭ مە-
دەنىي ھاياتىنى جانلاندۇرۇشتا ئۆز رولىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە جارى قىلدۇر-
غان. ئىبنى باتتۇتا يۇقىرىقىلارغا ئۇلاپلا مۇنداق كۆرسىتىدۇ: سوۋېت ئىتتىپاقى
تارىخشۇناسلىرىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا قۇتلۇق تۆمۈرنىڭ نامىنىڭ ئانىدا - ساندا
تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ھازىرغىچە ئاساسەن
تەتقىق قىلىنمىدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى خارەزم ئۈچۈن مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. خارەزمگە ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلەنگەنلەر ئۇ خانلىقنىڭ
خان ئوردىسىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن ئىدى. قۇتلۇق تۆمۈر ئۇ تەختكە چىقىشقا
ياردەملەشكەن ئۆزبېكخان (1310 — 1340) سۇلتانىنىڭ يېقىن ئادىمىدەك قىلىدۇ، ئۇ
ساراي ئوردىسىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى خارەزم ئالتۇن ئوردا خانلىقنىڭ
ئىقتىساد، سودا - تىجارەت ۋە سىياسىي تۈۋرۈكى ئىدى. ئۈرگەنچ شەھىرى
بولسا ئۇنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. ئىبنى باتتۇتانىڭ بايانلىرىنىڭ ئىسپاتى-
لىشىچە، ئۈرگەنچ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئالىملىرى، شائىرلىرى، يازغۇچىلىرى،
پەيلاسوپلىرى ۋە روھانىيلىرىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلغان. ئۇلار ئۇ يەردە تۇرۇپ
مەدرىسىلەر ۋە قىرائەتخانىلاردا ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ يەردە نۇرغۇن پەننىي
كىتابلار ساقلانغان. ئۈرگەنچنىڭ ئۆلىمالىرى، ئالىملىرى، مۇتەپەككۇرلىرى مۇستە-
قىل ھالدا مۇھاكىمە ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان، لېكىن ئۇلارنىڭ يەكۈنى ھېمىشە
ئورتودوكسال مەزھەبدىكىلەر بىلەن سۈننىي مەزھەبدىكىلەرنىڭ ئەقىدىلىرىگە
ماس كەلمىگەن. ئىبنى باتتۇتا مەلۇمات بېرىشىچە، ئۈرگەنچتىكى روھانىيلارنىڭ
كۆپىنچىسى مۇتازىلىتىك مەزھەبدىكىلەر ئىكەن. ئۈرگەنچ ئالتۇن ئوردا خانلى-
قىنىڭ پايتەختى ساراي بەركە ۋە باشقا شەھەرلەردىكى روھانىيلار، شائىرلار
ھەم يازغۇچىلارغا تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئورۇندۇر.

ئۇلارنىڭ ئىدىيىلىرى خەلق ئارىسىدا تارقالغاچقا، ئالتۇن ئوردا
خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن بولۇشى مۇمكىنلى-
كىنى چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ. ئىبنى باتتۇتا ساراي بەركە توغرىسىدا مەلۇمات
بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆزبېك خانلىقىنىڭ پايتەختى ئەتراپىدىكى شەي-
خۇلئىسلام نومان ئاد-دىنا ئەل خارەزمىنىڭ گۆمبىزى توغرىسىدىمۇ توختالغان.
سۇلتان ھەر ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنى بۇ يەرگە كېلىپ بىر قېتىم تاۋاپ قىلىدىكەن،
«سۇلتان ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ سەمىمىي ۋە ئۇزۇن چىقارماي دۇئا - تالاۋەت
قىلىپ ئۆزىنىڭ تەقۋادارلىقىنى ئىپادىلەيدىكەن، ئەكسىچە شەيخۇلئىسلام ئۆزىگە

تەمەننا قويۇش پوزىتسىيىسىنى تۇتىدىكەن. ئۇنىڭ نامراتلارغا، بىتەلەيلەرگە ۋە چەت ئەللىكلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى سۇلتانغا تۇتقان پوزىتسىيىسىگە زادىلا ئوخشىمايدىكەن. سۇلتانغا ئەدەپلىك، مۇلايىم، سىلىق، ناھايىتى ھۆرمەتلەش پوزىتسىيىسىنى تۇتىدىكەن.

ئىبنى باتتۇتانىڭ ئۇ جايدىكى ئىمارەت خارابىلىرى ۋە شەھەر قۇرۇلۇشى توغرىسىدا قالدۇرغان مەلۇماتىمۇ خېلى ئەھمىيەتلىك. ئۇ بەزى مەسچىت، مەدرىس، ئوردا، مازار، بازارلارنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلىگەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ بار. ساياھەتچىنىڭ دوكلاتىدىن بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇكەممەللىكى جەھەتتە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئىككى پايتەختى — ساراي بەركە بىلەن ساراي باتۇدىكى ئىمارەتلەر كۆركەملىك ۋە نەپىسلىكتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەرنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئىبنى باتتۇتا كىيات ۋە ۋابكېنت شەھەرلىرىدىن ئۆتۈپ بۇخاراغا كېلىدۇ. بۇخارادا بۇ يەرنىڭ ھەممە جايلىرى قىرغىز خانلىقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرىدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، بۇخارا 1220 - يىلىدىن 1270 - يىلىغىچە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئۈچ قېتىملىق بۇلاڭ - تالاڭغا ۋە ۋەيران قىلىنىشىغا ئۇچرىغانىدى. ئىبنى باتتۇتا بۇخاراغا يېتىپ كەلگەن چاغدا بۇ قەدىمكى داڭلىق شەھەرنىڭ بازارلىرى، مەسچىت - مەدرىسلىرى خانىۋەيران بولۇپ كەتكەنىدى. ئەمما تىز پۈكۈپ بېقىنغان ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ خارەزم ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىسىغانلىقىنى ئىسپاتلاشتى». ئىبنى باتتۇتا مۇنداق دەيدۇ: «شۇڭا ئۇلار دىنىي ئەسەبىيلىكنى مەدھىيىلەپ، يالغان سۆزلەيدىكەن ۋە ھەقىقەتنى ئىنكار قىلىدىكەن. ھازىر ئۇ يەردە بىلىۋالغىدەك بىلىم، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالىغىدەك كىشى قالمىدى».

ئىبنى باتتۇتا يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بىز بۇخارادا ئالىم ئىمامنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلدۇق. بۇ ئىمام ‹ئەل جامىئ ئەسساخىخ› (‹ھەقىقىي ھەدىسلەرنىڭ توپلىمى›) دېگەن ئەسەرنىڭ مۇھەررىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى ئەبۇ ئابدۇللا ئەل بۇخارىدۇر. ئۇ قەبرىنىڭ ئۈستىدە بۇ ‹قىسسە سۇلغەرايىپ› دېگەن ئەسەرنىڭ مۇھەررىرى مۇھەممەت ئىبنى ئىسمايىل ئەل بۇخارىنىڭ قەبرىسىدۇر دېگەن بېغىشلىما بار».

ئەمەلىيەتتە ئىبنى باتتۇتا بۇ يەردە بىر سەۋەنلىك سادىر قىلغان. ئۇ مەن بۇخارا شەھىرى ئىچىدىكى بۇخارى ئىمامنىڭ قەبرىسىگە باردىم دەپ كېسىپلا ئېيتقان. بىلىش كېرەككى، يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان قەبرىنىڭ ئىزى ھېلىمۇ سەمەرقەنتتە

بار. ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن ئاپتورنى بەك ئەيىبلەپ كەتكىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ھىندى ئوكيانىدا بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغانىدا ئۆزىنىڭ بۇخارادا يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىسىنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانىدى!

ئىبنى باتتۇتا بۇخارادىن ماۋارائۇننەھرگە كېلىپ سۇلتان ئالاھىددىن تارماشىرىننىڭكىدە تۇرىدۇ. ئۇ بۇ سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئىككى ۋازىسى توغرىسىدا توختىلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ كونا ئىستەكلەردىن ۋاز كەچكەنلىكىنى، ئەمما چىڭگىزخان قۇرغان دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىدە بەلگىلەنگەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا يېتەلمىگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىرق جەھەتتىن تەركىب تېپىشى قاتارلىق ئەھۋاللار توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. ئىبنى باتتۇتانىڭ بايانلىرىنى تارىخشۇناسلارنىڭ كېيىنرەك يازغان مەلۇماتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلۇغ سەياھەتچى گەرچە بەزى ۋەقەلەرنى يىل تەرتىپى بويىچە تەپسىلىي بايان قىلىشتا قىسمەن سەۋەنلىكلەرنى سادىر قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تارماشىرىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ھەقىقىي تۈردە بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي غايىسى ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتىكى ھەقىقىي سەۋەبى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئىبنى باتتۇتا يەنە ئۆتمۈشتىكى بەزى بۈيۈك ئىمارەتلەرنىڭ خارابە ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان شەھەر سەمەرقەنتنى زىيارەت قىلىدۇ. «بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېسىل شەھەرلەرنىڭ بىرى». ئىبنى باتتۇتا مۇنداق دەيدۇ: «بۇ شەھەر زەرەپشان دەرياسى بويىغا جايلاشقان. دەريا ياقىسىدا سۇ چاقپىلىكى بار ئىكەن. گۈللۈكلەر سۇ باشلاپ سۇغۇرىلىدىكەن، دەريا ياقىسىدا شەھەر ئاھالىلىرى دەم ئالغاندا ئولتۇرىدىغان ئورۇندۇقلار ۋە يېمەك - ئىچمەك دۇكانلىرى بار ئىكەن». ئىبنى باتتۇتا يۇقىرىقىلارغا ئۇلاپلا يەنە كۆپ قىسمى خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەن، ئوردا - قەسىر ۋە ئۆي - ئىمارەتلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ. ئىبنى باتتۇتا سەمەرقەنت ئاھالىلىرىنىڭ چەت ئەللىكلەرگە مەرتلىك ۋە دوستانىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى مەدھىيىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا كۇسما ئىبنى ئابباسنىڭ قەبرىسىگە ئائىت بەزى ئەھۋاللارنى بايان قىلىدۇ. كۇسما ئىبنى ئابباس شەھەرنى ئىگىلىۋالغان تاجاۋۇزچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى. «سەمەرقەنت ئاھالىلىرى ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، جۈمە كۈنى كېچىسى بۇ قەبرىنى تاۋاپ قىلىپ تۇرىدىكەن. تاتارلارمۇ كېلىپ ئۇ يەرنى يوقلاپ تۇرىدىكەن. ئۇلار نۇرغۇن ئۆشرە - زاكاتلار — بۇقا، قوچقار، دەرھەم، دىنار — لارنى نامراتلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى ۋە قەبرىستانلىقتىكى شەيخلەرنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن خەير - ساخاۋەت قىلىدىكەن.

ئىبنى باتتۇتا سەمەرقەنتتىن ناسافقا، ئاندىن تېرمىزغا بارىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ. تېرمىز «ناھايىتى چوڭ شەھەر ئىكەن، ئۇنىڭ كۆركەم ئىمارەتلىرى، بازار-لىرى بار ئىكەن. ئېرىق-ئۆستەڭلەر ھەر تەرەپكە سوزۇلغانىكەن. نۇرغۇن كۆللۈك ۋە ئۈزۈمزارلىق بار ئىكەن. بۇ شەھەردىكى 蕉 (بانان ؟) ناھايىتى تاتلىق ئىكەن. گۆش ۋە سۈت كۆپ ئىكەن. شەھەر ئاھالىلىرى سەرراپتا سۈتنى سۈپۈن ئورنىدا چېچىنى يۇيۇشقا ئىشلىتىدىكەن. بۇنداق قىلغاندا، چاچ پارقىراپلا قالماي، كىشىمۇ ئۆزىنى سالقىن، ناھايىتى ھوزۇر ھېس قىلىدىكەن».

شۇنىڭدىن كېيىن ئىبنى باتتۇتا جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ خۇراسان رايونىغا بارىدۇ. ئۇ ۋەيران بولۇپ كەتكەن، ئادەم قالمىغان بەلىخ شەھىرىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلەيدۇ: «كىشىلەر بەلىخ شەھىرىنىڭ بىر قىسىم ياخشىراق ساقلىنىپ قالغان ئىمارەتلىرىنى كۆرگەندە ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكىنى ئەسكە ئالىدۇ. قەدىمكى چاغلاردا ئۇ ھەشەمەتلىك، دائىرىسى كەڭ شەھەر ئىدى. ئۇنىڭ مەسچىت ۋە مەدرىسلىرىنىڭ خارابىلىرىدىكى ۋە باشقا ئىمارەتلىرىدىكى رەڭلىك نەقىشلەر ھېلىمۇ بار ئىكەن.»

ئۇنىڭدىن كېيىن ئىبنى باتتۇتا ھىراتقا كېلىدۇ. ئۇ ھىراتنى خۇراسان رايونى بويىچە ئاھالىسى ئەڭ زىچ شەھەر دەپ ئاتايدۇ.

كىشىلەر ئىبنى باتتۇتانىڭ ئەسىرىدىكى بەزى مەلۇماتلاردىن ھىراتنىڭ ھۆ-كۈمرانى ھۈسەيىن سۇلتان غىياسىددىن ئەل گۇرى سۇلتانىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيدۇ. داڭلىق سۇلتان ھۈسەيىن غىياسىددىن ئەل گۇرى سۇلتانىنىڭ ئوغلىدۇر، ئېيتىلىشىچە، ئۇ سىرلىق ۋە بەخت-سائادەت ئېلىپ كەلگۈچى ئىكەن، ئۇ ئىككى قېتىم ئاللاخانىنىڭ مەدىنى ۋە ياردىمىگە ئېرىشىپ، كۆپچىلىكنى ھەيران قالدۇرغان. بىرىنچى قېتىم ئۆزىگە قارشى چىققان سۇلتان خەلىل بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ ئۇنى ئەسىر ئالغان. ئىككىنچى قېتىم ئۇ رافىز تەرەپدارىدىن بولغان سۇلتان مەسئۇدقا قارشى جەڭگە ئۆزى رەھبەرلىك قىلغان، ئاخىرى مەسئۇد يېڭىلىپ، قېچىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن تەختىدىن مەھرۇم بولغان. سۇلتان ھۈسەيىن ئۆز ئۇكىسى ھاپىزى ئۆلگەندىن كېيىن تەختكە چىققان. ھاپىزى بولسا ئاتىسى غىياس-ددىننىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ سۇلتان بولغانىدى.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، ئىبنى باتتۇتا بۇ يەردە ھاپىزى ۋە ھۈسەيىننىڭ ئاكىسى شەمسىددىن مۇھەممەت قۇرغان سۇلالە توغرىسىدا توختالمىغان، خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ سۇلالە كۆپ دېگەندە ئون ئايچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

ئىبنى باتتۇتا خۇراسان، سەبزاۋار ۋە نىشاپۇردا قۇرۇلغان سەربىدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆتمۈشى توغرىسىدا يېتەرلىك دەرىجىدە تەپسىلى توختالغان. بۇ ھاكىمىيەت مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە يىگىرمە ئەسىرچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئىبنى باتتۇتا بۇ ھەقتە ئالاھىدە مۇھىم ماتېرىياللارنى قالدۇردى. ئۇ ماتېرىياللار دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئېخىمۇ ئاقكۆڭۈل كېلىدۇ دەيدىغان قاراشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. سەربىدارلار دۆلىتىنىڭ كۈندۈلۈك تۇرمۇشىنىڭ ھەقىقىي كارتىنىسىنى جانلىق تۇردە سۈرەتلەپ بەردى. «خۇراساندا ئىككى كىشى بار» دەيدۇ باتتۇتا: «بىرسى مەسئۇد يەنە بىرسى مۇھەممەت، ئۇلارنىڭ بەش باتۇر ھەمراسى بار. ئۇلار ئىراقنىڭ داڭلىق «سىنتار» دۇر»، لېكىن خۇراساندا ئۇلارنى «سار باگلار» (ئاسىيلىق قىلغانلارنى دارغا ئاسقۇچىلار دەپ قارايدۇ. مەغرىپتە بولسا ئۇلارنى «سۇكۇرلار» (قاراچۇغا - قۇزغۇنلار) دەپ ئاتىشىدۇ. بىر قېتىم سەربىدارلار بېخالاك شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىگىلىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا باشقا شەھەرلەر- نىمۇ ئىشغال قىلىپ نۇرغۇن مال - مۈلۈك توپلىغان، ئەسكەر ئالغان ۋە ئۆزىگە لازىملىق ئات - ئۇلاغلارنى تەييارلىغان ..... قاچقان قۇللارمۇ ئىسيانچىلار قوشۇنىغا قوشۇلغان. قاچقان قۇللارنىڭ ھەر بىرىگە مەسئۇد ئات ۋە پۇل بەرگەن؛ ئالاھىدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىرىنى مەسئۇد ئەترەت باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. ئۇنىڭ مۇشۇنداق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، مەسئۇدنىڭ ئەمەلىي كۈچىمۇ خېلىلا كۈچەيگەن .... مەشھەدى تۇستا رافىز تەرەپدارلىرىنىڭ ھاسان ئىسمىلىك دىنىي قائىدىلەرگە قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان شەيخۇلئىسلامى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى شەيخۇلئىسلام ھاساننىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن، ئۇلار ئۇنى خەلىپە دەپ ئاتىغان. شەيخۇلئىسلام ھاسان سەربىدارلار تەشەببۇس قىلغان ھەققانىيەتنى ۋە دىنغا ئىشىنىشنى تەرغىپ قىلغان. ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسىدە كىشىلەرنىڭ دىنغا ۋە دىنىي قائىدىلەرگە بولغان ئىخلاسمەنلىكى ۋە ھۆرمىتى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، چۈشۈپ قالغان يەردىكى دىنار ۋە دەرھەمگە ئىگىسىدىن باشقا ھېچكىم كۆز قىرىنى سالمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن.

ئىبنى باتتۇتا سەربىدارلارنىڭ رەقىبى، ھىراتلىق مالىك ماتىزادىن ھۇسەيىن كارتى مالىك بىلەن سەربىدارلارنىڭ داھىسى مەسئۇد ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشنى مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ: «رافىز تەرەپدارلىرى 150 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر توپلاپ بۇشەنج تۈزلەڭلىكىدە ھۇسەيىن بىلەن توقۇنۇشتى، دەسلەپتە ئىككى تەرەپ تىركىشىپ قالدى. كېيىن رافىز تەرەپدارلىرى يېڭىلىپ قالغاچقا، ئۇلارنىڭ سۇلتانى مەسئۇد قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ خەلىپىسى ھاسان باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشى داۋاملىق

قارشىلاشتى، ھاسان ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلتۈرۈلدى، 4 مىڭچە ئادىمى ئەسىرگە چۈشتى. بۇ ئەھۋاللارنى شۇ قېتىمقى جەڭگە قاتناشقان بىرەيلەن ماڭا ئېيتىپ بەردى.»

ئىبنى باتتۇتا مۇنداق دەيدۇ: «جەڭ ئەتىگەندە باشلاندى، چۈش ۋاقتىدا رافىز تەرەپدارلىرى يېڭىلدى. بۇ چاغدا مالىك ھۈسەيىن ئاتتىن چۈشۈپ نامىزىنى ئوقۇپ بولغان بولۇپ، قول ئاستىدىكىلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەن يېمەكلىكلەرنى تىزىۋاتاتتى، باشقىلار ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ كاللىسىنى كېسىۋاتقان چاغدا، ئۇ يېقىن ۋەزىرلىرى بىلەن بىخرامان يەپ - ئىچمەكتە ئىدى. ھۈسەيىن بۇ قېتىمقى زور نۇسرەتتىن كېيىن، پايتەختكە قايتتى ...... بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مەن ھىندىستاندىن كەتكەندىن كېيىن، يەنى 748 - يىلى (1347) يۈز بەرگەن.»

ئىبنى باتتۇتانىڭ مەلۇماتىدا ۋاقىت جەھەتتە خاتالىق بار. تارىخشۇناسلارنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش 743 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (1342 - يىل 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) زاۋې دېگەن جايغا ئىككى فەرسەخ كېلىدىغان يەردە يۈز بەرگەن بولۇپ، ئۇ جەڭ ئۈچ كېچە - كۈندۈز داۋاملاشقان. خۇندېمىر جەڭنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگۈچىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا 8 مىڭ كىشى ئۆلگەنلىكىنى ئىسپاتلىغان.

ساياھەتچى يەنە باشقا بىرمۇنچە شەھەرلەرگە، مەسىلەن، جام، نىشاپور، تۇس، مەشھەد، قۇددۇس، باگلان، كابۇللارغىمۇ بارغان ھەمدە ئۇ يەرلەر توغرۇلۇق ناھايىتى قىزىقارلىق خاتىرىلەرنى قالدۇرغان.

قىسقىسى، ئىبنى باتتۇتانىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن دەسلەپكى قىسقىچە مەلۇماتىنى XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادىتى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ۋە مەدەنىي پائالىيەتلىرىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىيال دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا، ئىبنى باتتۇتانىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» نى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش سوۋېت ئىتتىپاقى ئەرەبشۇناسلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى.

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ئۇچۇرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىل 8 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ھەبىبۇللا خوجا